

Олександр Митник,
доктор педагогічних наук, професор
кафедри початкової освіти та методик природничо-математичних дисциплін
Педагогічного інституту
Київського університету імені Бориса Грінченка

Теоретико-методологічні засади побудови навчання у ЗНЗ як цілісного творчого процесу

Провідною метою освіти сьогодення є виховання особистості учня-діяча, учня, який буде спроможний у своїй подальшій життєдіяльності створювати матеріальні й духовні цінності, змінювати на краще суспільне життя й себе, аналізувати й оцінювати наслідки цих змін, доводити цінність власних думок іншим людям. Такий учень має володіти певними знаннями, уміннями, якостями. Розкриємо їх зміст.

Знання мають бути чіткою системою взаємопов'язаних компонентів, тобто інструментом пізнання об'єктивного світу. Для здійснення процесу пізнання учневі необхідно окрім системи упорядкованих знань володіти інтелектуально-творчими уміннями. На нашу думку, *інтелектуально-творчі уміння* особистості – це здатність успішно здійснювати загальні розумові дії (аналіз, синтез, порівняння, аналогія, класифікація й систематизація понять і фактів), встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, застосовуючи систематизовані знання з шкільних дисциплін у процесі творення власних продуктів пізнавальної діяльності. До інтелектуально-творчих умінь особистості ми відносимо: 1) уміння планувати свої дії на декілька кроків вперед; 2) уміння розмірковувати; 3) уміння довести власну думку; 4) уміння створювати власні „продукти”, а саме: казки, вірші тощо, використовуючи навчальний матеріал. Для того щоб навчити кожну дитину створювати власні «продукти» творчості важливо вчителю передбачити самоаналіз учнем власного процесу мислення, в основі якого – уміння віднаходити помилки, усвідомлювати та виправляти їх. Для досягнення успіху у соціумі дитина має бути здатна конструктивно

взаємодіяти з іншими. В основі такої здатності лежать комунікативні уміння та емоційно-вольові якості.

Механізмом розвитку особистості учня-діяча є побудова навчання як цілісного творчого процесу. На нашу думку, навчання як цілісний творчий процес – це освітній простір, у якому домінує у часі навчально-творча діяльність. Така діяльність не повинна штучно організовуватися вчителем під час «відкритих» уроків або на уроках розвитку зв'язного мовлення. Це має бути динамічна система, яка охоплює мету, зміст, форми й методи навчання. Цілісність творчого процесу забезпечується конструктивною взаємодією у підсистемах: «учитель – клас», «учитель –учень», «учень – учень», «учень – клас».

Ефективність розвитку особистості учня-діяча значною мірою залежить від володіння вчителем теорією та методологією побудови творчого навчально-виховного процесу.

До теоретичного аспекту навчання як цілісного творчого процесу ми включаємо:

- взаємопов'язану систему цільових орієнтирів: освітні, розвивальні, виховуючі, соціальні;
- принципи навчання;
- психолого-педагогічні умови навчання.

Розкриємо їх зміст.

Увесь процес навчання важливо будувати, взявши за основу взаємопов'язану систему цільових орієнтирів. *Освітні орієнтири* передбачають оволодіння у процесі навчання знаннями у вигляді гнучких систем, придатних до застосування у різних навчальних та життєвих ситуаціях, засобами розумової діяльності; уміннями відтворювати в навчальній діяльності логіку наукового пізнання. Отже, основна дидактична задача полягає в тому, щоб допомогти учням самостійно здобувати знання і застосовувати їх у різних навчальних та життєвих ситуаціях. *Розвивальні орієнтири* спрямовані на розвиток поняттєвого, творчого та дивергентного мислення, інтелектуально-творчих умінь. *Виховуючі орієнтири* спрямовані на

допомогу учням у самовизначенні і саморозвитку, виховання наполегливості, організованості, витримки, чуйності, поваги до думок партнера, емоційної стійкості у контакті; здатності підпорядковувати особисті цілі й бажання спільній справі. *Соціальні орієнтири* передбачають формування комунікативних умінь, які представляють собою здатність мовця до конструктивної взаємодії з учасниками акта спілкування.

Будуючи процес навчання як цілісний творчий вчителю важливо керуватися принципами навчання, визначеними Л. Занковим [4] та деталізованими нами, а саме:

- *провідна роль знань з кожної освітньої галузі*, визначених Державним стандартом загальної середньої освіти у вигляді системи взаємопов'язаних наукових понять при обов'язковій реалізації їх в уміннях і навичках;
- *принцип індивідуалізації та диференціації навчання* передбачає знання особливостей психічного віку, сензитивних періодів, типу нервової системи кожного учня, урахування цієї інформації при розробці завдань диференційованих за рівнем складності, підборі засобів впливу на кожного учня;
- *навчання на високому рівні утруднення*. Забезпечення дії цього принципу реалізується у навчальному процесі на основі даних моніторингових досліджень щодо рівня особистісних та навчальних досягнень кожного учня;
- *ідея вільного вибору*. Кожний учень самостійно обирає траєкторію розвитку, свідомо обираючи для себе диференційовані за рівнем складності завдання для домашньої або контрольної роботи, поступово оволодіваючи знаннями й вміннями діяча;
- *активізація учня в процесі навчання*. Реалізація даного принципу означає стимулювання пізнавальної активності за умови моделювання навчального процесу з огляду на зону найближчого розвитку учнів, створення емоційно насиченої атмосфери навчання.

Ефективність процесу навчання як цілісного творчого залежить від певних психолого-педагогічних умов навчання.

Розкриємо ці умови.

1. Суб'єктна парадигма освіти, в якій ціниться індивідуальність, самобутність кожної дитини, її життєвий досвід.
2. Проблемне навчання як механізм для розгортання ситуації розмірковування у навчально-виховному процесі.

Ми розглядаємо проблемне навчання як механізм для розгортання ситуації розмірковування у навчально-виховному процесі. Застосовуючи проблемне навчання, вчитель привчає своїх вихованців розглядати кожен навчальну проблему (засвоєння нового матеріалу, розв'язування навчального завдання) з різних точок зору, створюючи палітру роздумів. З цією метою в процесі розв'язування певної навчальної задачі вчитель має навчати дітей відповідати на евристичні запитання: *де?*, *чому?*, *коли?*, *як?*, *звідки?*, *чим?*, *хто?*, *що?*, ставити їх перед собою та перед іншими. Відповідаючи на евристичні запитання, виконуючи певну роботу, учні на основі спостереження, аналізу, порівняння ряду окремих фактів, міркувань, як самостійно, так і під керівництвом вчителя, проявляючи при цьому догадку, творчий підхід (евристичний і дослідницький спосіб отримання знань), приходять до відкриття і формулювання граматичного правила, арифметичної властивості, відкривають новий (оригінальний, раціональний) спосіб розв'язання певного завдання. Ситуація розмірковування під час розв'язання певної навчальної проблеми може виникнути лише тоді, коли вчитель буде дотримуватись таких основних положень:

- опора на життєвий досвід дитини;
- постійний взаємозв'язок та взаємозбагачення об'єктивної (зміст навчальних дисциплін) та суб'єктивної інформації (життєвий досвід учня);
- цілковита повага партнерів, які ведуть діалог, один до одного, визнання ними того, що істина, за винятком банальних випадків (історичних фактів тощо), не дана ззовні готовою і що кожний здатний зробити внесок в її досягнення.

Виходячи з вище зазначеного, на кожному уроці учні мають опановувати нову інформацію у процесі проблемно-пошукового діалогу з вчителем. Саме такий діалог, який призводить до певного "відкриття", до знаходження раціонального рішення, зародження оригінальної ідеї, точки зору є освітнім простором ситуації розмірковування, організатором якої є вчитель.

3. Стимулювання інтелектуальної активності.

На думку О.Зубри [5] рівень інтелектуальної активності впливає на широту світогляду, на ґрунтовність та системність здобутих знань, на віру у власне "Я", прагнення до постійного самовдосконалення.

Рушійною силою успіху у навчанні має виступати внутрішня потреба, яка спрямована на те, щоб найповніше задовольнити свої інтелектуальні і духовні потреби, а також, що дуже важливо, ефективно самореалізовуватися, стверджуючись у процесі роботи як у власних очах, так і в очах однолітків. Тобто, для більш ефективного розгортання інтелектуальної активності домінуючим в ієрархії мотивації інтелектуальної діяльності повинен стати мотив інтересу, прагнення до досягнень, тобто прагнення до створення власних "продуктів". Власними "продуктами" можуть бути: самостійно "відкрите" правило, граматичні і математичні казки, вірші, задачі, вправи тощо. Таким чином, з метою постійного стимулювання інтелектуальної активності вчитель повинен постійно добирати (самостійно складати) емоційно насичені, різноманітні за рівнем складності завдання.

Уроки з елементами гри, змагання, подорожі, театрального дійства із застосуванням інтерактивних методів роботи допоможуть стимулювати інтерес дітей до пізнання, відкриття нового. Для стимулювання й розгортання інтелектуальної активності кожного школяра вчителю важливо перш за все створити атмосферу довіри до дитини, максимально забезпечити взаємозв'язок розумової діяльності з позитивними емоціями, виховувати впевненість учня у своїх силах. Створити атмосферу, яка б сприяла активній пізнавальній діяльності учнів вчитель може через:

- організацію цілісного контакту з усім класом, подоланню стереотипних та ситуативно-негативних поглядів на окремих учнів;
- можливість зміни запланованого ходу уроку (заняття) на основі миттєвої діагностики психічного стану дитини за виразом очей;
- уміння використовувати педагогічну техніку як засіб передачі доброзичливого ставлення до учнів;
- формулювання яскравих цілей діяльності та показ шляхів їх досягнення.

Радимо вчителю звернути увагу на те, що показниками прояву інтелектуальної активності особистості є:

- захопленість вивченням нового матеріалу на уроці;
- прагнення займатися навчальним предметом у вільний час;
- негативна реакція на перерву у пізнавальній діяльності;
- прагнення до виконання завдань творчого характеру;
- звернення до вчителя з питаннями пізнавального характеру, які виходять за межі змісту навчальної програми.

Виходячи із змісту цільових орієнтирів, принципів, психолого-педагогічних умов навчання, визначимо позиції вчителя й учнів, засоби їх взаємодії у навчально-виховному процесі.

Позиція вчителя – диригент уроку, організовує навчально-пізнавальну діяльність учнів, допомагає учням самотійно “відкрити” нову інформацію в процесі проблемно-пошукових діалогів.

Позиція учня – суб'єкт пізнання: відчуває впевненість у власних силах, створює власну траєкторію розвитку, самотійно обираючи рівень складності завдань, контрольної (тестової) роботи, спроможний створити програму дій щодо власного самовдосконалення.

Засоби взаємодії вчителя й учнів – співробітництво, ділове партнерство, суб'єкт – суб'єктні відносини.

Розкриємо методологію побудови творчого навчально-виховного процесу.

Навчання як цілісний творчий процес має бути побудований на засадах контекстного, особистісно-зорієнтованого, рефлексивно-діяльнісного та аксіологічного підходів. Ми повністю розділяємо думку В. Галузинського та М. Євтуха щодо визначення поняття “підхід”. Вчені визначають поняття «підхід» як сукупність організаційно-педагогічних та психолого-педагогічних впливів на особистість, завдяки специфічності яких забезпечується ефективність її успішного навчання, виховання та розвитку [1].

Контекстний підхід означає, що освітній простір творчого навчально-виховного процесу повністю відповідає вимогам до побудови процесу навчання у загальноосвітньому навчальному закладі, відображених в Законах України "Про освіту", у Державній національній програмі "Освіта" (Україна XXI ст.) [2, 3]. Даний підхід знаходить свій прояв і реалізацію у принципах виховуючого, формуючого та розвивального характеру навчання; взаємозумовленості і взаємозалежності професійно-педагогічної діяльності вчителя і навчально-пізнавальної діяльності учнів; цілеспрямовано організованої пізнавальної діяльності учнів з осмислення і ґрунтовного засвоєння наукових понять. Розкриємо їх зміст.

Виховальний, формувальний та розвивальний характер навчання дуже емко розкриває І.Зязюн. Вчений вважає, що освіта має бути призначена для людини, для її розвитку, вона має сприяти здійсненню особистого саморозвитку, самовиховання. Провідною метою освіти є забезпечення подальшого успіху людини у життєдіяльності [6]. Весь процес навчання у ЗНЗ у широкому розумінні має бути спрямований на формування гуманної, щирої, людяної, доброзичливої та милосердної особистості.

Педагогічна діяльність вчителя і навчальна діяльність учнів є взаємозумовленими і взаємозалежними. Аналіз цих двох діяльностей у відриві одна від одної втрачають будь-який сенс. Вчитель та учень – два рівноправних суб'єкти навчального процесу. Вчитель не повинен бути інформатором. Він є організатором процесу пізнання: за допомогою проблемно-пошукових питань (завдань), в процесі створення проблемних

ситуацій спрямовує, доповнює думку учня, виводить його на відкриття нової інформації. Учень рівноправний з вчителем суб'єкт навчального процесу. Він самостійно планує власну траєкторію розвитку, добираючи завдання певного рівня складності, спрямовуючи проблематику наукового пошуку.

Наукові поняття осмислюються та ґрунтовно засвоюються учнями лише за умови їх цілеспрямовано організованої пізнавальної діяльності. Це означає, що замість адаптивно-дисциплінарної моделі засвоєння учнями суми знань, умінь та навичків ставиться завдання співпраці вчителя та учнів. Зміст наукових понять формується у свідомості кожної дитини на базі конструктивної взаємодії інформації, що надходить від вчителя, і досвіду, який є дитини на момент засвоєння цієї інформації.

З позицій особистісно-зорієнтованого підходу конструктивна взаємодія у підсистемах "вчитель – клас", "вчитель – учень", "учень – учень", "учень – клас" розглядається як форма і як механізм здійснення процесу навчання у ЗНЗ. В основі такої взаємодії лежить поєднання педагогічного керівництва з ініціативою та самодіяльністю учнів. Це означає, що у навчальному процесі домінує у часі ситуація розмірковування – ситуація пошуку, допитливості, сумніву. Саме ситуація розмірковування створює підґрунтя для розвитку особистості, творчої самореалізації кожної дитини. Даний підхід реалізується на основі принципів: гуманізації та демократизації процесу навчання, педагогічного стимулювання, діалогічного спілкування, індивідуалізації та диференціації процесу навчання. Розкриємо їх зміст.

Принцип гуманізації та демократизації навчання ґрунтується на повазі до кожної дитини як до унікальної та неповторної особистості з властивим лише їй набором індивідуальних особливостей. Даний принцип тісно пов'язаний з *принципом індивідуалізації та диференціації процесу навчання.* У Національній доктрині розвитку освіти зазначається, що система освіти має бути спрямована на особистість, базуватися на розумінні її особистісного й соціального досвіду. Саме освіта, в центрі якої особистість, стимулюватиме прагнення кожного учня постійно самовдосконалюватися [8]. Реалізація принципу індивідуалізації та диференціації процесу навчання означає, що

навчальний матеріал відповідає уявленням і уподобанням, здібностям, здатності до самостійної роботи кожного учня. В такому разі кожна дитина може відчувати (пережити) успіх у навчальній діяльності.

Застосування у навчальному процесі *принципу педагогічного стимулювання* означає, що кожна навчальна дія стає внутрішнім надбанням особистості. Система стимулів допомагає молодшим школярам у розв'язуванні навчальних завдань, є певним фактором щодо розгортання пізнавальної активності на заняттях. Результатом стимулювання має бути перехід зовнішньої навчальної дії дитини у психічний етап особистості – регулятор прагнення постійно пізнавати нове.

Реалізація *принципу діалогічного спілкування* допомагає кожній дитині відчувати себе суб'єктом навчального процесу. Це можливо тільки у рівноправному, партнерському і доброзичливому спілкуванні з вчителем.

Побудова навчання на засадах *рефлексивно-діяльнісного підходу* передбачає: розвиток в учнів здатності брати на себе активну дослідницьку позицію з метою критичного аналізу, осмислення й оцінки ефективності вивчення навчального матеріалу з усіх дисциплін; виховання особистості учня-діяча, учня, який буде спроможний у своїй подальшій життєдіяльності створювати матеріальні й духовні цінності, змінювати на краще суспільне життя й себе, аналізувати й оцінювати наслідки цих змін, доводити цінність власних думок іншим людям. Даний підхід будується на основі принципів: проблемності; свідомості, активності та самостійності учнів у навчанні.

Реалізація *принципу проблемності в навчанні* потребує створення вчителем проблемних ситуацій, усвідомлення їх та прийняття учнями, пошук варіантів розв'язання різноманітних педагогічних задач в процесі конструктивної взаємодії в підсистемах "вчитель – клас", "вчитель – учень", "учень – учень", "учень – клас" та перевірки правильності розв'язання. Проблемне питання, сформульоване вчителем, є засобом залучення молодшого школяра до конструктивної взаємодії з вчителем та іншими дітьми, спонукає учнів до розмірковування, дискусії, розвиває рефлексію. В

процесі розв'язання проблемних задач розвиваються мисленнєві операції та якості мислення.

Реалізація *принципу свідомості, активності та самостійності учнів у навчанні* означає застосування вчителем інтерактивних методів, зміст яких розкрито нами у навчально-методичному посібнику «Навчання у початковій школі як цілісний творчий процес: теорія і практика» [7].

Сутність аксіологічного підходу базується на ідеї, що людина – це динамічна система, яка постійно розвивається, змінюється, набуває в процесі навчання нових особистісних якостей, які забезпечують широкі можливості для постійного самовдосконалення. Реалізація даного підходу передбачає виховання у молодших школярів позитивного ставлення до нових ідей і можливостей; толерантності до існування протилежних думок і уявлень; прагнення до самоосвіти протягом життя; до оптимістичного сприйняття об'єктивної реальності. Аксіологічний підхід реалізується на основі принципів: науковості, доступності навчання, диференціації та індивідуалізації навчання. Розкриємо їх зміст.

Дотримання *принципу науковості* означає, що вчитель має подавати зміст навчального матеріалу в контексті сучасних досягнень педагогічної науки і практики. Реалізація *принципу доступності навчання* означає, що кожна тема певної навчальної дисципліни має бути представлена учням у вигляді логіко-структурованої схеми базових понять, здійснюється індивідуально-консультативна робота, яка спрямована на вирішення певних навчальних проблем окремих учнів.

Реалізація зазначених підходів у побудові навчально-виховного процесу є науковим (загально дидактичним) забезпеченням його як творчого.

Сподіваємося, що даний матеріал допоможе сучасному вчителю підвищити загальнотеоретичний рівень підготовки щодо побудови творчого навчально-виховного процесу у загальноосвітньому навчальному закладі, бути конкурентоздатним на ринку праці.

Список використаної літератури

1. Галузинський В.Г. Основи педагогіки та психології вищої школи / В.Г. Галузинський, М.Б. Євтух. – К.: ІНТЕЛ, 1995. – 168 с.
2. Державна національна програма "Освіта" (Україна ХХІ століття) // Освіта. – 1993. – №44–46. – 62 с.
3. Закон України "Про освіту": За станом на 8 грудня 2006 р. / Верховна Рада України. – офіц. вид. – К.: Парлам. вид-во, 2006. – 40 с. – (Сер. "Закони України").
4. Занков Л.В. Проблема обучения и развития и ее исследование / Леонид Владимирович Занков. – М.: Педагогика, 1963. – 86 с.
5. Зубра А.С. Культура умственного труда старшеклассника: пособие для педагогов / Алексей Степанович Зубра. – Минск: Университетское, 2000. – 224 с.
6. Зязюн І.А. Концептуальні засади теорії освіти в Україні / І.А. Зязюн // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2000. – № 1. – С. 11–24.
7. Навчання у початковій школі як цілісний творчий процес: теорія і практика / за ред. В.І. Бондаря, упорядкув. О.Я. Митника. – К.: Початкова школа, 2011. – 384 с.
8. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті // Освіта України. – 2001. – №29. – С.4 – 6.

Анотації

Олександр Митник

**Теоретико-методологічні засади побудови навчання у ЗНЗ як
цілісного творчого процесу**

У статті розкрито зміст поняття: «навчання як цілісний творчий процес», освітні орієнтири, принципи, психолого-педагогічні умови та наукові підходи щодо побудови творчого навчально-виховного процесу у загальноосвітньому навчальному закладі.

Ключові слова: *навчання як цілісний творчий процес; принципи, психолого-педагогічні умови навчання; контекстний, особистісно-зорієнтований, рефлексивно-діяльнісний, аксіологічний підходи.*

Александр Митник

**Теоретико-методологические основы построения обучения в ОУЗ
как целостного творческого процесса**

В статье раскрыто содержание понятия: «обучение как целостный творческий процесс», образовательные ориентиры, принципы, психолого-педагогические условия и научные подходы к построению творческого учебно-воспитательного процесса в общеобразовательном учебном заведении.

Ключевые слова: *обучение как целостный творческий процесс; принципы, психолого-педагогические условия обучения; контекстный, личностно-ориентированный, рефлексивно-деятельностный, аксиологический подходы.*

Oleksandr Mytnyk

**Theoretical and methodological bases for the construction of training in
SCR as a complete creative process**

In the article disclosed the concept of “learning as a holistic creative process”, educational guide, principles, psycho-pedagogical conditions and scientific approaches to the construction of creative educational process in secondary schools.

Keywords: *training as a holistic creative process, principles, psycho-educational learning environment, contextual, student-centered, activity-reflexive, axiological approaches.*